

VITA / DEBATE

Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához)

Your spaces, my spaces, our spaces (Reflections on Interpretations of space by László Faragó)

NEMES NAGY JÓZSEF

Minden írás, ami magyar nyelven a térelmélet kérdéseit, kérdőjeleit értően, érdeemben firtatja, máig hézagpótlónak tekinthető a területi kutatások környékén. Faragó tanulmánya elmélyült munka, bár a téma messze túlnő egy folyóiratcikk keretein (más írásaiban már persze olvashattunk hasonló kérdésekről). A *társadalmi térről* az egyik legszisztematikusabb, a gyökerektől a legfrissebb elméleti eredmények integrálásáig eljutó magyar nyelvű tanulmány. A témában járatosabbak számára is tartalmaz újdonságokat (például a heideggeri gondolatok értő bemutatását), a térelméleti kutatásokhoz épp hozzákezdő ifjabbak számára pedig vélhetően hosszabb távon is kötelező olvasmánynak minősül majd. A területi kutatók vagy a tereket „alakító” szakemberek tudáskészletének kiemelt részét kell képezze a térelméleti felkészültség, ehhez Faragó tanulmánya fontos forrás.

A munka bevezetesként rövid helyzetértékeléssel és célmeghatározással indul, a „közös nyelv”, a különböző szakmák közötti szót értés igényét is megjelenítve. Érdekes momentuma a felvezetésnek az a kiemelés is, miszerint a munkában nem a térértelmezések történeti áttekintése, hanem inkább a különböző szemléleti, szellemi irányzatokhoz kötés a sorvezető, a rendszerező szempont. Valójában nincs is égető szükség a formális tudománytörténeti vonalra most, hisz a múlt minden jeles szerzőjének gondolata, szemlélete ma is él, itt van közöttünk (ez egyébként az elavultnak minősített nézetek virulenciáját is jelzi).

A „törzsanyag” a ma már – reményeim szerint – minden szakmabeli számára ismert térértelmezések színvonalas interpretációja, magyarázata, sok esetben komoly kritikája. Itt mutat be a szerző három alapvető térértelmezést, az abszolutistát, a dualistát és a relacionálist, határozottan állást foglalva az el-

ső kettővel szemben. Az idehaza még lényegében nyilvánosan kivitatatlan, a Nyugaton viszont domináns „posztmodern” térfelfogások fontos elemei, újdonságai is helyet kapnak az írásban (a szerző erős szimpátiájától kísérve).

A két kritizált térértelmezési szemlélet közül én nála megengedőbb vagyok az abszolutista értelmezés kapcsán. Semmilyen (egyébként jogos) elméleti kritika sem kérdőjelezi meg ennek azt a fő értékét, hogy a mindennapi mezoterekben kiváló eligazodást kínál bárkinek, bár korlátai világosak (a távol–közel relációk Faragó által is szépen bemutatott sokfélesége jó példa erre). A relacionális (relacionista, relativista) térfelfogásról úgy gondolom, hogy az a modern tudomány eredményei tükrében is a legbiztosabb lábakon áll, leginkább erre épülnek a globalizálódó és virtualizált világhoz kötődő posztmodern irányzatok is – bár mindezekről mifelénk még alig tudatosult, hogy alapjaikban különböznek a „modern” irányzatoktól is. (A duális értelmezés kapcsán alább még kicsit hosszasan „értekezem”, a személyes érintettsége okán.)

A különböző térszemléletek ütköztetését tágtítja ki a tanulmány a *hely* és a *tér* egyrészt nagyon egyszerűnek látszó (a hely és a tér két különböző dolog), másrészt nagyon is összetettnek, akár meglepőnek vélhető (a hely is tér, a tér is hely) kapcsolatáról értekezve. Megvallom, itt igazán világos eligazításokat nem kaptam, inkább ellentmondó tételeket. Nehezen tudom összeilleszteni például azt a mély, heideggeri gyökerű gondolatot, hogy mi magunk vagyunk a dolgaikkal együtt a „hely” azzal a kijelentéssel, miszerint meghatározóak a helyi jellemzők, adottságok és a külső kapcsolatok. Úgy gondolom, hogy térről és helyről még van mit gondolkodnunk!

A munkát egy rövid – a szerző fő kutatási területéhez legjobban kötődő (Faragó 2005) – kitekintés zárja a „térideák” és a gyakorlat, a tervezés kapcsolatáról.

Az egész gondolatmenet magja és a legtöbb vitapont a tér és a többi alapvető filozófiai kategória (idő, mozgás, anyag, lét, társadalom stb.) viszonyához, együtt kezeléséhez vagy épp szétválaszthatóságához s mindezek következményeinek végiggondolásához kötődik. A tanulmány számos megállapítása nekem is lökést adott a felvetett kérdések, tartalmak újragondolásához. Természetszerűleg nem fér bele a tanulmányba – s ezért mindenfajta kritikai él nélkül mondom –, hogy markáns térértelmezések gyakorta nem is a térről általában kifejtett gondolatokra épülnek, hanem sajátos térkategóriák taglalásakor bukkannak elő. (Ilyen például a nálunk is elég bőven tárgyalt régióértelmezési kérdéskör vagy a mifelénk alig vizsgált „territorialitás”, a távolságtartás, elhatárolás problémájának diszciplínákon átívelő interpretációja – erről lásd például *Delaney 2005.*)

De térjünk el kissé a hazai recenziók elandalító műfajától! Ha vita, akkor legyen vita! Próbálkozzunk ezzel, vállaltan személyesebb hangnemben. (Aki úgy véli, hogy semmi ilyesmi nem való „tudományos” munkába, most hagyja abba az olvasást!)

Hogyan segítsük hát a Faragó által is célnak tartott szóértést a saját tudományterületükön a tér kérdéskörével kapcsolatba kerülők közt? Egy új nyelv megtanulását mindenki a saját anyanyelvén kezdi, hosszú az út, míg annak rögz-

zülségeit (logikáját, hangkészletét) leveti, teljességgel általában nem is sikerül. Esetünkben a vizsgált tanulmányhoz hasonló karakterű térelméleti munkák lehetnek a „nyelvkönyvek”, ezek azonban csak a filozófiai, térelméleti tudományos mezőn belül értékelhetők önmagukban (nem könnyíti a „nyelvtanulást” a filozófia tolvajnyelve). Ha ebből kilépünk, s céljuk közt egy tágabb vonzóhatásra törekvést is megjelölünk, kérdéses lehet a szerepük. Ekkor kritikusak lehetnek, de nem szerencsés, ha olyan elemeket tartalmaznak, amelyek bizonyos megcélzott csoportokat általában bélyegeznek meg s riasztanak el. Ennek jelét látom, de megengedően inkább csak érdeklődéssel felkeltő nyelvi eszköznek könyvelem el (bár egy idő után kissé unalmas, mert differenciálatlanul címkéző) „a” pozitivisták, „a” marxisták, „a” természettudósok, „a” pozitív regionális tudomány művelőinek visszatérő kritikai kiserkesztését Faragó írásában. Ők azok (hányféle is van mindegyikből, hogy csak – Hajdú Zoltán nyomán – két nagyobb csoportra, a „nyugati”, illetve a „keleti” marxistákra vagy a sokféle „pozitivistára” utaljak!), akikkel – megengedem – vitatkozni lehet és kell, de küzdeni? Nem gondolom. Jóval kritikusabb csoport azoké, akik tudományként adják el a semmit, vagy épp úgy alakítják („termelik”) a társadalmi teret a hatalomban, hogy felszínességéből vagy épp nagyon is szándékoltan nem vesznek róla tudomást. Ők ilyesfajta írásokat persze nem olvasnak.

A tanulmány feltűnő, jellemzően kontextuális kérdésekhez (szakmai, intézményi pozíció) köthető vonása a *földrajzosokkal* szembeni erőteljes kritikai attitűd (Peter Hagggett például „sokat kap” Faragótól!). Más tudományágakkal szemben a szerző már megengedőbb. Szinte egyetlen szót sem olvashatunk az urbanistákról (pedig az ő térszemléletükben is találhatnánk ezt-azt, miként például Meggyesi Tamás 2002 tanulmánya kitűnően bemutatta), nincs szó érdeemben a műben a közgazdászokról vagy a szociológia térszemléletéről sem (Farkas 2003).

Faragó szerint a fő gond idehaza az, hogy a térrel foglalkozók közt túlzott a befolyása a természettudományos alapképzettségű geográfiai iskoláknak (ha így van, akkor azért el kellene gondolkodni azon is, miként, miért alakult ez így). Ezt a minősítést a földrajzosok akár dicséretnek, hatásuk, erejük elismerésének is tekinthetik (Faragó nem annak, hanem inkább elbontandó akadálynak tartja). A felvetés azonban erősen túlzó, hisz a társadalmi tereket kutató *társadalom-földrajzosok* közt nem hogy túltengenének, hanem alig találhatók igazából „természettudományos” alapképzettségűek, az ő szemléletük minimálisan ketős gyökerű, miként a földrajztudomány maga is az (a duális jelleg – természet-földrajz-társadalomföldrajz – triviális tény, még ha a hazai geográfus-hivatalosság ennek kimondását érdekből, kényszerből mereven kerüli is). Ráadásul e kutatói kör már iskolái kezdetétől fogva jellemzően társadalomtudományi érdeklődésű, bár kirándulni, barlangászni magánemberként, diákként szeret. Egyszerű földrajztanár lévén – gondolom – én is a kritizálandó csoportba sorolódom (hiába szavalom magamról mostanában, hogy „regionalista” vagyok, annál rosszabb), sokkal szemben talán jogosabban, hisz az átlagosnál kicsit markánsabb a

„természettudományos” felkészültségem, de nem a földrajzi, hanem egykoron volt matematikai iskoláim okán (most zárójelbe teszem a kérdést, hogy a matematika természettudomány-e).

Jómagam a geográfusokkal kapcsolatos felvetés másfajta hátterét is sejteni vélem. Mostanság a (gazdaság)irányítás csúcsai közelében egy érzékelhető súlyú, nem homogén, ugyanakkor kifejezetten fiatal geográfuscsoport is jelen van, egyebek közt banánokat és egyéb zöldségeket rajzolgatva növekedési terv gyanánt (helyett), dehonesztálva a geográfiából érdemi tudományt felépíteni szándékozókát is (Szabó 2012). Engem egyébként ezeknél a komolyan csak didaktikai eszközként vehető rajzoknál sokkal jobban zavar a hatalom zöldellő mezején csordogáló „térleméleti” bűvópatak, ami kanyarulataiban észrevétlenül építi fel az új szimbolikus teret egy ósdi világkép messziről görgetett kaviccsaiból (ez az idilli geomorfológiai kép a Széll Kálmán térről hazafelé tartván villant fel bennem).

Mindenesetre, ha a térleméleti torzulásokat keressük, úgy vélem, tévút, ha a gyökerek közt legvaskosabbként a természettudományos alapképzettséget vagy épp a földrajzosokat találjuk meg. Ennél jóval nagyobb veszély az általános képzetlenség. Egy kicsit nagyobb bátorsággal és több önkritikai elemmel árnyaltabb analízis is adható lenne a térleméleti felkészültség hazai gyengeségének okairól. Hol vannak azok az elméleti munkák, amelyek kiegyensúlyozhatnák a „geográfiai” torzulásokat? Ha vannak, miért nem hatnak?

Faragó összes térleméleti kérdéseket is tárgyaló írásának háttérmentuma (s ez itt is tetten érhető), hogy miközben általában beszél a térről, kijelentései szinte kizárólagosan a *társadalmi térre* vonatkoztathatók. Megértem én, hogy őt is magával ragadta az a társadalomkutató regionalisták számára is rendkívül örvendetes és nagy hatású folyamat (egy friss áttekintésként lásd a potsdami egyetem Művészeti és Média Intézetének munkatársa szerkesztésében megjelent, sokszerzős munkát – Günzel szerk. 2010), ahogy a korábban alig-alig (leginkább csak filozófiai közelítésben) taglalt térproblematika is tolódik az egész modern társadalomtudomány középpontja felé. A nemzetközi társadalomkutatásban vagy épp a bölcsészek közt ma majd mindenki a térről (is) beszél, bár ezt mainstreamnek azért nem nevezném, a hatalomproblematika például biztosan „nagyobb teret” foglal el. Ennek sajátos hatása aztán megint sokunk számára lehet akár csüggesztő is. A klasszikus társadalmi tértudományok (ezek közé értve immár a regionális tudományt is) e vonulatban is érzékelhetően perifériára szorultak, legfeljebb az előképek, az „alapot” közé sorolódnak, a szakirodalmat lapozva jóval nagyobb súlyúnak és hatásúnak, „érdekesebbnek” találhatjuk a pszichológia, a művészetek, a politika, valamint sok más szegmens frissen felfedezett tereit az általunk művelt diszciplínáinkéinál. Ezzel együtt nincs ok arra, hogy a térproblematika kapcsán belegyönyörödjünk a „társadalomba”. Gyengécske bibliai műveltségemből is felötlik: a Teremtés nem a Hetedik nappal kezdődött! Azaz: *a tér nem azonos a társadalmi térrel!* (Vagy, ha mégis, jelentkezőt várok, aki ezt egy paleontológusnak elmagyarázza, ha lehetséges, ne posztmo-

dern nyelvezettel, mert a végén még botrányba fullad a kísérlet, s abban megint „mi” húzzuk a rövidebbet – miként azt aktuálisan az akadémiai kutatóhálózat átalakítása más vonatkozásban ékesen bizonyítja.)

Más tartalommal, de a kiterjesztő attitűd mentén idekapcsolódhat az a vitapont is, amelyre utalva Faragó – vitatva álláspontomat – azt mondja, hogy *minden társadalmi viszony* – a tér és a társadalom elválaszthatatlanságából következően – térbeli viszony. Értem én ennek az álláspontnak az elméleti hátterét, nagyon is. Nincs nagy jelentősége, de talán elárulhatom, hogy kezdeti térelméleti, regionalista felbuzdulásom idején, magam is hajlottam ilyesmire. Mára lehiggadtam (van, aki idős korára „felpörög”). A nemi szerepek, a településnagyság, az iparági tartalom, a profitabilitás vagy a cégméret a gazdaságban, a párttagság a politikában, a szerelem a magánéletben s milliónyi egyéb reláció mind társadalmi viszony, amelyek mögött („amelyek-ben”, ha úgy tetszik), kisebb-nagyobb hangsúllyal ott van persze a tér, a térbeliség vagy épp a területi szempont. Ezeket térbeli viszonyoknak kinevezni azonban nem más – hogy divatjamúlt fogalmat használjak –, mint *térelméleti doktrinerség*. Az ilyen interpretáció épp azok számára teszi szinte lehetetlenné a térbeliség értő beemelését a gondolkodásukba, akikkel párbeszédet szeretnénk (legalábbis én ezt szeretnék). Meg kéne itt elégedni azzal, ha e kérdések kutatói addig eljutnak, hogy meglátják a *teret is* (!) a maguk kutatási területén, s aztán e felismerés birtokában átgondolnák ennek következményeit. Minden további erőlködés és erőltetés a tér valamifajta általános érvényű kiterjesztésére csekély értelmű. Lazításként mondom: e vélemény tükrében tulajdonképpen ilyen tanulmányt nem is illendő egy olyan folyóirathoz beküldeni, ami a „Tér és Társadalom” címet viseli, hisz ez a cím árulkodóan szétválasztja a két dolgot. A következőes, de magyartalan „Tértársadalom” jó fórum lenne, de még jobb a csak „Társadalom” (hisz „ab-ban” van a Tér) vagy a csak „Tér” (hisz „ab-ban” van a Társadalom). Faragó írásának ezekben lenne a helye (ha még impaktos is valamilyik, különösképp).

Faragó engem a „szétválasztók” (dualisták) közé sorol s bírál (más magyarok közül még egy másik regionalistáról, Lengyel Imréről sejttem ilyesfajta avultságot, friss vitacikke nyomán – *Lengyel 2010* –, bár szerintem többen vagyunk, de hát a főnökeit nem címkézi a jóérezésű ember). Visszatekintve munkáimra, felvállalom, hogy valóban e szemléletre épült – egy jól körülhatárolható szakmai körben mozogva – szinte egész kockázatos tudományos és oktatói *programom*. Találó tehát a besorolás, bár nem pontosan úgy, ahogy Faragó néhol kis apologetikával, „iskolás” példákön kioktatva interpretálja. Talán kár, hogy konzekvensen elhagyja ugyanakkor azokat a mondataimat, ahol tér és társadalom együttlétezéséről, az összetartozásáról, az elméleti szétválaszthatatlanságáról írok (jellemzően olyan munkákban, amelyek nem Térelmélet vagy Térértelmezések címen jelentek meg, hanem alapvetően a térbeliség kutatási lehetőségeiről szóltak, felmutatni igyekezvén a tér ezer arcát s a kutatások ehhez igazodó elágazásait).

Unom ismételni és hosszasan idézni magamat, ezért csak röviden citálom, hogy a Faragó által jó érzékkel kiemelt és kritizált – kétségkívül érzékeny elvi

momentumokhoz kapcsolódó – „külső” és „belső” tér fogalmak leírását a következőkkel zárom: „A külső és belső tér fogalmának bevezetésével *elkerülhetjük azt a csapdát, hogy a földrajzi, illetve a társadalmi teret szembeállítsuk egymással, (kiemelések itt tőlem!)* azaz a földrajzi teret ne tekintsük a társadalmi térhez tartozónak. A külső és belső tér elválasztása ugyanis nem mond ellent annak, hogy a társadalmi teret a társadalom külső és belső terei együtt alkotják (a társadalmi jelenségek ebből a kettősségből fakadóan térbeniek és térbeliek is egyaránt)”. (Részletesebben Nemes Nagy 2009, 85–103.)

Mindmáig szemernyit sem rendült meg az a meggyőződésem, hogy e szemlélet megértése a *szűkebb területi, területfejlesztési, földrajzos, regionalista szakma szinte minden kutatási és fejlesztési kérdésében* minden más térértelmezési irányzathoz képest a legtöbb hozadékkal kecsegtet. Azok közelítésébe is beemelheti a lokalizációra épülő térszemléletet (a „külső” teret), akik számára az ez idáig nem létezett (lásd például az egy pontgazdaság-problémát). Azok szemléletét is kinyithatja a társadalom más relációinak megértéséhez (a „belső” térhez), akik úgy gondolják, hogy mondhatnak igazán lényegeset a társadalmi folyamatokról kizárólag szép színes térképeket rajzolgatva, legyen a tárgy akár a jövedelem, akár valamely etnikum (Keményfi 2011).

Persze mindez azzal is összefügg, hogy engem minden térelméleti momentumokat is tartalmazó írásomban, oktatói munkámban a különböző szakmai csoportok közelítése vezérelt, mert tapasztaltam azok sajátos egyoldalúságát. Valamit nagyon félreérthetően fogalmazhattam, hogy Faragó azt érti ki belőlük hangsúlyozottan, hogy én is „vetülethívó” vagyok (a vetület fogalmának használata előtt mellékesen alapfokú kartográfiai tanulmányokat ajánlok mindenkinek, meg olyan halmazelméleti, függvénytanai fogalmak felidézését, mint egymáshoz rendelés, hozzárendelés). Azt gondolhatnánk, hogy a vetületszemlélet is a geográfusok nyakába varrható, miközben épp fordított a reláció. A vetülethívók jellemzően a nem-geográfusok (számukra a területi, térbeli megjelenése bárminek valóban csak vetülete, hisz a „lényeg” a társadalmi tartalom), sok földrajzos szemléletében ellenben épp az a nagy hiány, hogy bennük fel sem merül, hogy valami „vetül”, azt vélik, sugallják gyakran, hogy a térképen megjelenített dolgok jelentik magát a valóságot.

Érdektelen, de elpletykálom (másutt, másoknak sokszor, anekdotikusan elmeséltem – ez már a korrallal és a témahiánnyal jár), hogy szakmai identitásomat keresve érdeklődésemet épp az terelte a teret, az összes alapvető térkategóriát szemléletében központi helyre állító regionális tudomány felé, hogy közgazdászokéban éveken keresztül küszködtem a „területi szempont nem más, mint egyfajta vetület” lekicsinylően primitív felfogásával. Visszatérve a geográfuskörbe pedig épp arra törekedtem, hogy a (fiatal) geográfusok számára megvilágítsam a közgazdászok, szociológusok, urbanisták az övékétől nagyon különböző kategóriáit, gondolkodásuk sajátos tartalmait, hogy beletöltsem sok geográfus „tartályába” (ami az abszolutista térszemléletű, sörbarát geográfusok közt „hordónak” nevezetik) például a relacionista térértelmezés mélysé-

gét és szépségét. Ugyanezen alapállásból tartom kidobhatatlannak a regionális tudomány módszertanából a visszatérően kritizált (a „pozitivizmus” undorkeltő jelének minősített) kvantitatív elemzési eszköztárat, s – amikor volt már mire – nyitottam gondolkodásomat a „posztmodern” sokak számára szokatlan nyelvet használó irányzataira, s támogatom azok komoly művelőit is.

A gond, ha írásaimban nyilvánvaló avultságok vannak, nem feloldhatatlan. Nem kell olvasni őket, akkor nem torzul el az olvasó térszemlélete – már, ha van neki. Faragó vagy mások modern szemléletű írásaiban nincsenek ilyen veszélyek, kockázatmentesen olvashatók. Vigyázat, csapda! Talán kicsit furcsa mindezek után, de úgy érzem, hogy céljukat tekintve mindkettőnk írásai ugyanazon az úton haladnak (nem bántódom meg, ha Kollégám ettől elhatárolódik!): szerintem azt akarjuk mindketten, hogy a területi szakma emberei „a teret a helyén kezeljék”. Aki Faragót olvas, „engem” is olvas. Mindennél csak az lenne jobb, ha egyre többek írásait olvashatnánk. A térről szóló, érzékelhető súlyú diskurzusra minden társadalmi tértudománynak (a regionális tudománynak meg különösképp) égető szüksége van idehaza. Folytatni kellene a beszélgetést minderről, az eddiginél tágabb körben, megkérdezve ifjakat és idősebbeket, s akkor majd túlléphetünk a jellemzően másokat interpretáló írásokon (meg az ilyesfajta töredékes reflexiókon, mint ez), a saját koncepciót tartalmazó további művek irányába is.

Irodalom

- Delaney, D. (2005): *Territory: a short introduction*, Blackwell, Malden–Oxford–Victoria
- Faragó L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája. A közösségi tervezés elmélete*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest
- Farkas J. (2003): A társadalmi tér elméleti kérdései (A térfelfogás történeti változásai). *Társadalomkutatás*, 2., 161–190.
- Günzel, S. (szerk.) (2010): *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, J. B. Metzler Verlag, Stuttgart –Weimar
- Keményfi R. (2011): Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái I., *Tér és Társadalom*, 1., 63–80.
- Lengyel I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek vagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- Meggyesi T. (2002): A külső tér. *Építés-Építészettudomány*, 1–2., 53–93.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók (A regionális tudomány alapjai)*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szabó P. (2012): *A fejlettség térszerkezetének elméleti és módszertani kérdései, kartografikus megjelenítése és területpolitikai hasznosítása*. Habilitációs értekezés, kézirat